

OSMANLI DEVLETİ NİN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI FİNANSMANI VE PARA POLİTİKASI

Zafer TOPRAK*

I. Babiâli'nin Savaşın İlk Günlerinde Başvurduğu Parasal Önlemler

1914-1918 dönemi savaş giderleri o güne değin görülmedik boyutlara ulaşmış, savaşan devletler tüm ulusal kaynaklarını seferber etmek zorunda kalmışlardı. Eskiden savaşların maliyeti milyonlarla ölçülürken, Birinci Dünya Savaşı'nın giderleri cari fiyatlarla 209 trilyon Amerikan dolarını bulmuştu.⁽¹⁾

Artık savaş yıllarında ülkelerin askerî giderleri bütçeden ayrılacak bir payla ödenmeyecek boyutlara ulaşmıştı. Savaşan devletler ordu gereksinimlerini karşılayabilmek için olağandışı yöntemlerle satmalma gücü yaratma yoluna başvurmuşlardı. Savaş yılları bütçelerinde giderler banknot ve kredi enflasyonu ile finanse edilmeye başlanmış, tedavül hacminde büyük bir genişleme doğmuştu. Bu doğrultuda savaşan ülke para ünitesinin satmalma gücü düşmüş, genel fiyat düzeyi sürekli yükselmişti.

Nitekim, Birinci Dünya Savaşı yıllarında, Babiâli de ordu giderlerini karşılamak için enflasyonist bir politika izlemek zorunda kalmış, savaşın emisyon yoluyla finanse edilmesi efektif talbin sürekli artışına neden olmuştu.

Savaşla birlikte Osmanlı piyasasındaki malların önemli bir kesimi ordu gereksinimine ayrılmıştı. Sivil halkın tüketimine ayrılan pay ise giderek daralmıştı. Ülkenin denizden ablukaya alınması, demiryolu dış hatlarının düşman ülkelere geçmesi, savaş nedeniyle ülkelerin ihraç edebilecekleri besin maddelerini stok etmeleri Osmanlı dış ticaret ilişkilerini büyük ölçüde etkilemiş, günlük zorunlu tüketim maddeleri kısa sürede karaborsaya düşmüştü.

Avrupa'da savaş başlar başlamaz İstanbul piyasasında büyük bir panik başgöstermişti. Mevduat sahipleri bankalara akın etmiş, biran önce paralarını çekmek istemişlerdi. Öte yandan,

(*) Dr Öğretim Görevlisi, Boğaziçi Üniversitesi, Beşeri Bilimler Bölümü

piyasadaki durgunluk ve bekleyiş nedeniyle tüccar ödeme güçlüğü çekmeye başlamış, bankalar tüccara verdikleri krediyi kesmişlerdi.[^]

Bu koşullar altında Babîali, Ticaret ve Sanayi Odası ve bankaların istediği üzerine moratoryum ilân etmiş, 2 Ağustos 1914 günlü Tecil - Düyun Kanun-ı Muvakkatı'yla bankalardaki vadedi, vadesiz mevduat dahil olmak üzere, tüm borç ve taahhüt vadeleri bir ay süreyle geri bırakılmıştı.⁽³⁾

Bu karar dış borçlara da, uygulanmış, Düyun-ı Umumiyye kapsamına giren tüm ödemeler ertelenmişti. Borç erteleme mevzuatı savaş boyunca yürürlükte kalmış, bu önlem sayesinde birçok banka iflastan kurtulmuş, hatta kazançlı çıkmıştı. Nitekim, altın olarak müşterilerden alınan paralar moratoryum ertesi değerinin birkaç kez altında olan kâğıt para ile ödenmiş, altın lira ile kâğıt lira arasındaki değer farkı bankaların kâr hanelerine kaydolunmuştu.

Tecil-i Düyun alacaklıların ya da mevduat sahiplerinin bankalardan paralarını çekmelerini önlemişse de, Osmanlı Bankası'nın çıkarmış olduğu banknotlar karşılığında altın lira verme taahhüdünü ortadan kaldırmamıştı. Ellerinde Osmanlı Bankası banknotu bulunduranların savaşın doğurduğu güvensizlik ortamında kâğıt banknotlarını altına dönüştürmek isteyeceklerini gözönünde bulunduran Babîali, borçların ertelenmesi kararının ertesi günü bir geçici yasa çıkararak Osmanlı Bankası'nı banknot karşılığı altın ödemekten kurtarmıştı.⁽⁴⁾

3 Ağustos 1914 günlü kanun-ı muvakkatla Osmanlı Bankası banknotlarına tedavül zorunluluğu konmuş, banknotların piyasada altın sikke gibi alınıp verilmesi sağlanmıştı. Geçici yasadaki, ayrıca, bu karara uymayanların bir liradan onbeş liraya kadar para cezası ya da yirmidört saatten bir aya kadar hapis cezasına çarptırılacakları belirtilmişti.

Ardından, Osmanlı Bankası banknotlarının tedavül gücünü yükseltmek amacıyla, 10 Ağustos 1914 günlü irade yayınlanarak Osmanlı Bankası'nın bir ve yarım liralık banknot çıkarması öngörülmüş, karşılığında, yüz ve elli liralık banknotlardan aynı değerde bir miktarının imhası kararlaştırılmıştı.⁽⁵⁾

Osmanlı Bankası'na banknot çıkarma yetkisi 1863 tarihli kuruluş sözleşmesiyle tanınmıştı. Ancak, Birinci Dünya Savaşı'na değin Osmanlı Bankası'nın piyasaya sürmeye yetkili olduğu banknotların en ufak değerinde olanı beş liralıktı. Banknotların taşıdıkları değerden de anlaşılabilceği gibi, Osmanlı Bankası banknotları yaygın bir tedavül aracı değildi. Yüz ve elli liralık banknotlar ancak büyük kentlerde, tüccar ya da bankerlerce kullanılıyordu.⁽⁶⁾

Bir ve yarım liralık banknotları tedavüle çıkartarak Babiâli, halkın değerli maden para yerine banknot ya da kâğıt para kullanmaya alıştırılmamasını amaçlıyordu. Bu arada, tedavüldeki Osmanlı banknotlarının miktarı arttırılmış, dört milyon Osmanlı lirasına yükseltilmişti.

Sorî olarak Babiâli, savaş ekonomisinin zorunlu kıldığı parasal düzenlemelerde bir adım daha atmış, 5 Ekim 1914 günlü bir geçici yasayla altm ihracını yasaklamıştı.⁽⁷⁾

II. Almanya'dan Alman Avanslar Karşılığı Kâğıt Para Çıkarılması ve Savaşın Finansmanı

Bütçesinde yer alan gelirlerle Babiâli'nin savaşı finanse etmesi olanaksızdı. 34 milyon altm lirayı bulan 1914-1915 malî yılı bütçesinin 14 milyonu Düyun-ı Umumiyye'ye, kalan 20 milyonu devletin payına düşüyordu.

Harbiye Nezareti bütçesi 6 milyon liraydı. Jandarma'nın 2 milyon, Bahriye Nezareti bütçesi ise 1 milyon 300 bin dolayındaydı. Üç bütçenin toplamı 9,5 milyon liraya yaklaşıyordu.⁽⁸⁾ Bu parayla seferberliğe girişmek, 800 bin kişilik bir orduyu beslemek ve askeri cepheye sevk etmek olanaksızdı. Öte yandan, savaş nedeniyle devlet gelirlerinde 7-8 milyon lira dolayında bir düşüş bekleniyordu. Özet olarak, Babiâli'nin olağan bütçesinin savaşı finanse etmesi beklenemezdi.

Osmanlı hükümeti savaşla birlikte giderlerini olağandı ki kaynaklarla gidermeyi denedi ve geleneksel yöntemlerine başvurdu: Aylıkların yarısı nakit olarak ödendi, öbür yarısı için memur alacaklı kılındı; müteahhitlerin ve diğer alacaklıların borçlarının ödenmesi ertelendi; orduya gerekli araç, gereç ve erzağa «tekâlif-i harbiyye» adı altında, ya da bedeli kısmen veya

tümüyle ileride ödenmek üzere el kondu; yaş sınırları içerisinde bulunulan mükelleflere, askerlikten bağışık tutulmaları için «muafiyet-i askeriyye» vergisi ödeme olanağı tanındı.⁽⁹⁾

Böylece, olağan bütçeye bir dizi ek kaynak sağlanması amaçlanmıştı. Ancak, savaşla birlikte seferber orduyu beslemek için ayda 500 bin liralık bir ödenek öngörülmüştü. Diğer bir deyişle, Harbiye, Bahriye ve Jandarma bütçelerine yılda 6 milyon lira ekleniyordu. Toplam 15 milyonu bulan askerî harcamaları yukarıda belirtilen ek kaynaklar dahil tüm devlet gelirleriyle bile karşılamak olanaksızdı. Babiâli için tek çözüm dış finansman kaynakları bulmak ya da emisyon mekanizmasıyla savaşı finanse etmekte.

Tüm savaşan ülkelerde olduğu gibi, Babiâli'nin emisyonunda bulunması kâğıt para çıkarması anlamına geliyordu. Oysa, 1863 sözleşmesiyle bu yetki ayrıcalık olarak Osmanlı Bankası'na verilmişti. Savaşın ilk yılında Babiâli, Osmanlı Bankası'yla uzlaşmayı deniyecek, altın karşılık göstererek bankanın tedavüle kâğıt para sürmesini önerecekti.

Nitekim, Kasım 1914'te Babiâli, Almanya'dan borç aldığı 5 milyon liralık altını Osmanlı Bankası'na yatırarak karşılığında çıkarılacak 15 milyon değerindeki banknotun kendisine borç verilmesi olanağını araştırmış, ancak, bankanın Paris'teki yönetim kurulu bu tür bir yükümlülük altına girmeye yanaşmamıştı.

Öte yandan Babiâli, ardında güçlü bir malî kuruluşun desteği olmaksızın kâğıt para serüvenine girmek istemiyordu. Osmanlı yöneticileri geçen yüzyıl başarısızlıkla sonuçlanan kâğıt para deneylerini unutmamışlardı.⁽¹⁰⁾

Oysa, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndaki müttefiki Almanya, Babiâli'nin savaşı sürdürebilmesi için kâğıt para emisyonunda bulunmasına kaçınılmaz gözüyle bakıyordu. Wilhelmstrasse bu yolun açılması için Osmanlı hükümetine sürekli baskıda bulunuyor, Osmanlı Bankası'nın İstanbul'daki Fransız ve İngiliz direktörlerine yol verilerek bankanın biran önce Türk-Alman denetimine geçmesini öneriyordu. Bu amaçla Alman banker Eugen von Wassermann İstanbul'a gönderilmiş, Babiâli ikna edilmek istenmişti¹¹

Osmanlı Devleti nin savaşa girişiyle birlikte Cavit Bey Maliye Nazırlığından istifa etmiş, Dahiliye Nazırı Talât Paşa Maliye'yi ele vekaleten üstlenmek zorunda kalmıştı. Ancak, geriplanda kalmasına karşın, Osmanlı maliyesinin güçlü adamı Cavit Bey olmaya devam etmişti. Talat Paşa, bakanlıktaki her türlü gelişmeden kendisini haberdar ediyor, dostu Cavit Bey'in onayı olmaksızın mali konularda karar almıyordu.

Wilhelmstrasse'nin baskısı sonucu Osmanlı Bankası'nın direktörlerinin işlerine son verilip yerlerine Osmanlı uyruğunda direktörler tayin edilmesine karşın, Cavit Bey, Paris'teki yetkililerin onayı alınmaksızın bankanın kâğıt para çıkarmasına karşı çıkıyordu. Tedavüle sürülecek kâğıt paranın itibarını düşünen eski Maliye Nazırı, Osmanlı Bankası yönetimine ters düşmekten se emisyon bankası işlevinin geçici olarak Düyun-ı Umumiyye'ye devredilmesini öneriyordu.

Yapılan başvuru üzerine Düyun-ı Umumiyye yönetimi öneriyi benimsemiş, ancak, çıkarılacak kâğıt paranın altın karşılığı olmasını şart koşmuştu. Yoksa bu paraların Osmanlı Bankası banknotları karşısında değer yitireceği, böylece Düyun-ı Umumiyye'nin itibarının büyük ölçüde zedeleneceği ileri sürülmüştü.

Bu arada, banknot ya da kâğıt para çıkarılması tartışılırken, olağanüstü devlet giderleri artmış, Almanya'dan alman 5 milyon liralık avans aynen altın olarak harcanmıştı.

Kâğıt para emisyonu için gerekli altının sağlanması amacıyla Cavit Bey başkanlığında bir heyet önce Viyana'ya, ardından Berlin'e gönderilmişti. Heyet, görüşmeleri sonucu gerekli altını sağlamış, 27 Mart 1915 günlü bir iradeyle Maliye Nezareti, Almanya ve Avusturya hükümetlerinden toplam 150 milyon frank almaya yetkili kılınmıştı.⁽¹²⁾ Öte yandan 12 Nisan 1915 tarihli bir geçici yasayla Düyun-ı Umumiyye İdaresi'ne tamamı altın 150 milyon frank ödenerek, karşılığında 6.583.094 liralık kâğıt para çıkarılması kararlaştırılmıştı.⁽¹³⁾

Ardından, 3 Temmuz 1915 günü, Maliye Nezareti Düyun-ı Umumiyye'yle kâğıt para ihracı üzerine bir sözleşme imzalamıştı. Sözleşme uyarınca çıkarılacak kâğıt paraların karşılığı Berlin'de ve Viyana'da tamamen altın olarak Düyun-ı Umumiyye'ye devredilecek, Düyun-ı Umumiyye yönetimi ise barış sözleşmesi

imzalanışından altı ay sonra kâğıt paraların karşılıklarını altın olarak hamillerine ödemeyi taahhüd edecekti.

1915 Temmuzunda tedavüle sürülen ilk kâğıt paraya «birinci tertip evrak-ı nakdiyye» adı verilmişti. İlk tertip kâğıt para yüzde 100 altın karşılığı oluşu ve Düyun-ı Umumiyye'nin savaş ertesi hamiline altın ödemeyi taahhüt etmesi nedeniyle piyasada altın liraya başabaş değerde tedavül görmüştü.

Ancak, savaş giderlerinin sürekli artması, Babîâli'yi altı hafta içerisinde yeniden Wilhelmstrasse'ye başvurmak zorunda bıraktı. Savaşın başından beri Osmanlı Devleti Almanya'dan, Kasım 1914'te 95 milyon, Nisan 1915'te 80 milyon, toplam 175 milyon altın mark borç almış, ayrıca silah ve teçhizat için Alman firmalarına 150 milyon mark borçlanmıştı. Alman hükümeti Osmanlı Devleti'yle yeni bir borç aktine girmek istemiyor, Babîâli'ye kendi emisyon bankasını kurarak kısmen altın karşılığı olan kâğıt para çıkarmasını öneriyordu. Nitekim, böyle bir kuruluş için Alman ve Avusturya-Macaristan bankaları sermayenin bir kısmını sağlamayı taahhüt ediyorlardı/¹⁴³

Babîâli, Osmanlı Bankası dururken yeni bir emisyon bankası kurma önerisine yanaşmamış, Talat Paşa, Almanlara, hükümetin Osmanlı Bankasını satın alıp onu emisyon bankasına dönüştürmeyi düşündüğünü bildirmişti. Böyle bir girişim ise Osmanlı Bankası hissedarlarıyla uzun görüşmeleri gerekli kılacak, ancak savaş ertesi barışla birlikte gerçekleştirilebilecekti.

Savaşın tırmandığı bir dönemde Babîâli'nin emisyon bankası sorununa çözüm bulacak zamanı yoktu. Çanakkale'de savaş sürüyor, askerinin beslenmesi ve giydirilmesi için paraya gerek duyuluyordu. Öte yandan, ordunun gereksinimini karşılamak üzere «tekâlif-i harbiyye» adı altında üretici ve tüccarın malına el konması halk arasında hoşnutsuzluk yaratmış, savaşla birlikte aksayan piyasa ekonomisi tümüyle altüst olmuştu. Babîâli artık bu tür yöntemlerle savaşın sürdürülemediğini Alman hükümetine bildirmiş, müttefikinden ivedi borç isteminde bulunmuştu.

Oysa, savaşın başından beri ülkedeki altın stokunu Reichsbank'ta toplamaya çalışan Wilhelmstrasse Babîâli'ye artık altın olarak borç vermeye yanaşmamış, çıkarılacak kâğıt paraya kar-

şılık olarak barış aktinden bir yıl sonra altın para ile ödemeyi taahhüt ettiği hazine bonoları vermeyi önermişti.

Nitekim bu öneriyi Babîali olumlu karşılamış, 31 Ekim 1915 günlü yasayla 7.902.000 liralık Alman hazine bonusu Düyun-ı Umumiyye'ye yatırılarak karşılığında 6 milyon lira tutarında «ikinci tertip evrak-ı nakdiyye» piyasaya sürülmüştü.⁽¹⁵⁾

1915 yılı sonlarına doğru tedavüle çıkarılan ikinci tertip kâğıt para enflasyonist gelişmelere yol açacak miktarda değildi. Olağan durumlarda, para arzında bu oranda bir artışın genel fiyat düzeyi üzerinde belki de hiçbir etkisi olmazdı. Ancak, nitelik yönünden birinci tertipten farklı olan, altına değil, hazine bonusu aracılığıyla altın ödeme taahhüdüne dayanan ikinci tertip kâğıt paraya halkın güveni düşüktü. Nitekim bu psikolojik etmen nedeniyle, ikinci tertibin tedavüle sokulmasından biraz sonra, altın lira ile kâğıt lira arasında bir değer farkı doğmaya başlamıştı.⁽¹⁶⁾ (Tablo: I)

Bu gelişimin doğal sonucu olarak ödemelerde maden para yerine kâğıt para kullanılma eğilimi doğdu. Altın lira giderek tedavülden çekildi. Gümüş mecdiyeler altın liraları izledi. Artık, alış verişte kimse kâğıt parayı bozup üzerini maden parayla vermeye yanaşmıyordu. Oysa bir liradan küçük değerlerde kâğıt para henüz basılmamıştı. Bozukluğa gerek duyan elindeki kâğıt parayı nominal değerinin altında piyasada oluşan raic bedeli karşılığı sarraflara bozdurmak zorunda kalıyordu.⁽¹⁷⁾

Babîali, bozukluk sorununa çözüm olarak 29 Aralık 1915 günlü bir yasayla bir ve beş liralık kâğıt paraların ortalarından ikiye bölünerek her birinin yarım ve ikibuçuk lira değerle tedavül görmesini kararlaştırdı.⁽¹⁸⁾ Ancak, kâğıt paranın değeri sürekli düştüğünden bu kez yarım liralık kâğıt para karşılığında bozuk para verilmemeye başlandı. Bunun üzerine hükümet Düyun-ı Umumiyye yönetimiyle 17 Şubat 1916 günlü bir sözleşme imzalararak çeyrek liralık kâğıt paralar bastırttı. Ardından bunların da ortalarından ikiye bölünmesine karar verildi ve piyasaya bir liranın sekizde biri değerinde kâğıt paralar çıktı.⁽¹⁹⁾

TABLO I

1915-1920 Yıllarında Tedavüle Çıkarılan Kâğıt Para (Evrak-ı Nakdiyye) Toplam Miktarı ve Kâğıt Paranın Yüzde Olarak Altın Osmanlı Lirasıyla Fiyat Farkları

	1915		1916		1917		1918		1919		1920	
	Evrak-ı Nakdiyye OL (Milyon)	%	Evrak-ı Nakdiyye OL (Milyon)	%	Evrak-ı Nakdiyye OL (Milyon)	%	Evrak-ı Nakdiyye OL (Milyon)	%	Evrak-ı Nakdiyye OL (Milyon)	%	Evrak-ı Nakdiyye OL (Milyon)	%
Ocak	—	—	10,7	2	50,1	72	130,3	364	161,0	393	161,0	383
Şubat	—	—	12,0	8	54,0	102	137,7	390	161,0	392	161,0	396
Mart	—	—	14,0	14	54,0	163	138,1	369	161,0	401	161,0	396
Nisan	—	—	17,7	17	59,0	172	138,1	330	161,0	347	161,0	431
Mayıs	—	—	21,5	20	66,6	161	138,1	342	161,0	334	161,0	424
Haziran	—	—	23,4	21	72,8	191	138,1	361	161,0	331	161,0	427
Temmuz	1,5	—	25,1	20	79,2	290	138,1	358	161,0	292	161,0	429
Ağustos	2,8	—	26,1	33	88,0	304	144,1	385	161,0	275	161,0	402
Eylül	4,3	—	30,1	37	88,0	353	151,0	431	161,0	285	161,0	428
Ekim	5,0	—	33,4	48	102,1	385	161,0	319	161,0	280	161,0	415
Kasım	5,8	—	40	72	112,7	451	161,0	233	161,0	282	161,0	441
Aralık	7,9	1	45,8	73	124,1	372	161,0	372	161,0	340	161,0	490

Kaynak: Niyazi Asım, 1336 Sene-i Maliyesi Darbiyât ve Muamelâtı Hakkında Maliye Nezaret-i Celilesine Takdim Olunan Rapor, 2. sene, İstanbul Matbaa-i Amire 1337/1921, S. 82.

Bu arada savaş giderleri Babîâli'nin bir kez daha Almanya'dan avans almasını gerektirmişti. 4 Ocak 1916 günlü yasayla Almanya'dan hazine bonusu olarak 11.700.400 lira borç alınmış,⁽²⁰⁾ karşılığında «üçüncü tertip-evrak-ı nakdiyye» çıkarılması için Maliye Nezareti'ne yetki verilmişti. Üçüncü tertip kâğıt paranın vadesi ve diğer koşulları ikinci tertibinkinin aynıydı.

Ancak, gerek para arzının artması ve tedavüldeki ödeme araçlarının çoğalması, gerekse sürekli kâğıt para çıkarılmakta olduğu söylentilerinin halk arasında yayılması piyasada altın primini sürekli yükseltiyordu. Esnaf artık sekizde bir liralık kâğıt parayı bile bozup karşılığında madenî para vermek istemiyordu.

Babîâli bu parasal darboğazın üstesinden gelebilmek için tedavüle bir miktar altın, gümüş ve nikel para çıkardı. Hatta, evvelce nikel paralarla değiştirip toplanan ve eritilmek üzere Darphanece gönderilen 1000.000 liralık aşınmış eski para bile piyasaya sürüldü.⁽²¹⁾ Ancak, bu madenî paralar ortaklıkta görülür görülmez kapanın elinde kalıyordu.

Osmanlı para sistemi çığırından çıkmıştı. Halk elindeki paranın satın alma gücünü kestiremiyor, sarrafların dilediklerince saptadıkları kurdan para bozdurmak zorunda kalarak büyük kayıplara uğruyordu, Babîâli ise, kâğıt parayı giderek yaygınlaştırarak bunalıma çözüm arıyordu. Nitekim, kâğıt para emisyonunda bir adım daha atılarak 5 ve 20 kuruşluk kâğıt para çıkarılması kararlaştırıldı.

Ancak, o güne değin çıkarılan kâğıt paralar liranın katı ya da alt bölümleriydi. Son alınan karar kuruş kâğıt parayı öngörmüştü. Oysa bu tür bir gelişme Osmanlı para sistemini daha da karmaşıklatacaktı.

Yürürlükteki mevzuata göre bir altın lira resmen 102,6 kuruş ve bir gümüş mecdiye 19 kuruş ediyordu. Bir liranın iki buçuk, beş lira gibi katları ya da yarım, çeyrek lira gibi bölümleri olarak çıkarılan kâğıt paralar lira birimi üzerinden hesaplanıyor, altın lira ile kâğıt lira arasındaki fark oranında tedavül görüyordu. Yeni alınan kararlar 5 ve 20 kuruş olarak basılacak kâğıt paralar ne altın liranın, ne de gümüş mecdiyenin alt birimi olacak, hesaplarda karışıklığa yol açacaktı,⁽²²⁾

Bozukluk para sorununa çözüm bulmak için Osmanlı para sisteminde çok daha kökten dönüşümlere gidilmesi gerekiyordu. Bu nedenle, savaş yılları olmasına karşın, uzun yıllardır Babıâli'nin gündeminde bulunan ve Osmanlı para sisteminin evriminde önemli bir adım olan 8 Nisan 1916 günlü Tevhid-i Meskûkât Kanunu çıkarıldı ve 1 lira — 100 kuruş benimsenerek çift metal sisteminin doğurmuş olduğu karmaşıklık giderilmeye çalışıldı.[^]

III. Tevhid-i Meskûkât Kanunu ve Bozuk Para Darlığına Çözüm Arayış

Tanzimat döneminde, 1844 yılında gerçekleştirilen para reformu ya da o günkü deyiimiyle «tashih-i sikke», Osmanlı lirası, mecdiye ve kuruşu temel para birimleri olarak benimsemiş, kâğıt üzerinde yüz kuruşun bir Osmanlı lirası edeceğini kabul etmişti. Yirmi kuruşluk gümüş mecdiyeler ilk kez bu tarihte tedavüle sokulmuştu.⁽²⁴⁾

1873'ten itibaren dünya piyasalarında gümüşün değer yitirşi, Osmanlı topraklarında da gümüş paraların üzerlerindeki yazılı değerleriyle gerçek değerleri arasında fark yaratmıştı. Bu yıllarda devlet gelirleri gümüş akçeyle toplanmakta, mükellef vergisini sınırsız bir şekilde gümüş parayla ödeyebilmekteydi. Devlet giderleri ise çoğunlukla altın para olarak ödeniyordu. Bunun sonucunda Hazine, altın ile gümüş para arasındaki gerçek değer farkından kayba uğruyordu.⁽²⁵⁾

Babıâli bu durumu gözönünde bulundurarak ilk önlem olarak mecdiye darbına son vermiş, ve 9 Ocak 1881 günlü yasayla Osmanlı lirasını Osmanlı para sisteminde birim olarak benimsemişti. Böylece Osmanlı topraklarında altın esası kabul edilmiş oluyordu.

Öte yandan tedavüldeki maden sikkelerin büyük bir kısmının gümüş para oluşu nedeniyle, gümüşün gerçek değerindeki düşüş sonucu, üzerinde 20 kuruş yazılı mecdiyenin Hazine'ce 19 kuruş karşılığında alınması ve diğer gümüş ufaklıkların da aynı esas üzerinden değerlendirilmesi kararlaştırılmıştı. Böylece mükellefin 100 kuruşluk bir vergi için devlete gümüş akçe olarak 105 kuruş 10 para ödemesi bekleniyordu.

Ancak, serbest piyasada altın lira 108 gümüş kuruşa değiştirildiğinden halk devlete borcunu yine gümüş parayla ödemeyi yeğlemiş, böylece mecrediye talebi sürekli artmıştı.

İkinci Meşrutiyet'e gelindiğinde kuruşun Osmanlı lirasına oranla üç değişik değeri ortaya çıkmıştı. İlki altın liranın yüzde birini oluşturan altın kuruştur. İkincisi, teamülen gelişen, 108 adedi bir altın lira eden gümüş kuruş ya da hakiki kuruştur. Üçüncüsü ise 19 tanesi 20 kuruşluk mecrediyeye eşit olan mirî kuruş ya da mevzûa kuruştur. Mirî kuruş, genellikle «mecidiye 19 kuruştan» adıyla anılıyordu. Bu esasa göre, piyasada 108 kuruşa eşit olan bir lira «mecidiye 19 kuruştan», mal sandıklarında $108 \times 19/20 = 102,60$ mirî kuruş üzerinden işlem görüyordu.⁽²⁶⁾

İkinci Meşrutiyet yıllarında para sistemindeki karışıklığın diğer bir nedeni, ufak paraların, mecrediye ve altın liraya oranlarının ötesinde, üzerlerinde yazılı değerlerden farklı bir biçimde alım gücüne sahip olmalarıydı. Genellikle ufak para darlığı ufaklıkların değerini yükseltiyordu. İstanbul'da mecrediye ve yarım mecrediyenin raici bir Osmanlı lirasına karşılık 108 kuruş olduğu halde çeyrek mecrediye 107 kuruş 20 para, bir ve iki kuruşluklar 103-104, on ve yirmi paralıklar ise 99-101 kuruş ediyordu.

Bu fiyatlar da piyasanın durumuna göre değişiyor, halk elindeki paranın satın alma gücünün hergün değiştiğine tanık oluyordu. Ufaklıkların değerlerinin büyük paralarınkinden yüksek oluşu nedeniyle ticaret erbabı müşterilerine daima mümkün olduğu kadar büyük para veriyordu. Halk ise elindeki parayı günlük alış veriş için sarraflara bozdurmak zorunda kalıyor, diğer bir deyişle talep ettiği malı satın alabilmek için gerekli parayı sarraflardan sattım alıyordu.⁽²⁷⁾

Öte yandan, Osmanlı topraklarının değişik yörelerinde maden paraların raicleri farkı olduğu gibi, bu farklar da daima aynı oranda değildi. Yılın mevsimine göre maden para türlerine talep artıyor ya da azalıyor, bu doğrultuda sikke türlerinin değerleri de değişikliğe uğruyordu.

Bereketli mahsul alınan yörelerde hasat ertesi mecrediye talebi artardı. Bazı aylarda ufaklık rağbet görür, örneğin Bursa'da, yumurta ticareti bu tür paraların değerini yükseltirdi. Bu nedenle, yılın belirli dönemlerinde Osmanlı vilayetleri arasında «para ticareti» görülürdü.

Örneğin İzmir'den İstanbul'a sürekli mecediye gönderilir, karşılığında ufaklık getirilirdi. İzmir'de mecediyenin 19 kuruş üzerinden, buna karşılık gümüş aksamı ve meteliklerin piyasa değerleriyle işlem görmeleri nedeniyle, bir lira, mecediyeye dönüştürülürse 102,60 kuruş ederken, gümüş ufaklığa çevrilse 104 kuruş getiriyordu. Gümüş ufaklık, ya da metelik kullanımının daha kârlı oluşu sonucu, İstanbul gibi mecediyenin 20 kuruşa tedavül gördüğü piyasalardan İzmir gibi mecediyenin 19 kuruşa geçtiği piyasalara gümüş ufaklık akımı doğuyordu.

Osmanlı maden sikkesi, ayrıca yöreye göre farklı değerler kazanmıştı, İzmir'de alış veriş çürük kuruş diye adlandırılan hayalî bir kuruşla görülür, bunun değeri ticarî işlemin niteliğine göre değişirdi. Perakende ticaret ve araba ücretlerinde birim olarak kullanılan çürük kuruş mecediyenin 33'te birine, diğer bir deyişle Osmanlı lirasının 178'de birine eşitti. Örneğin bir malın perakende etiket fiyatı 7 kuruş olursa, mecediye = 33 kuruş hesabıyla $7 \times 20/33 = 4$ kuruş ödenirdi. Diğer ticarî işlemler için de, malın cinsine göre kuruşun değeri değişir, her tür mal için ayrı bir raic uygulanırdı. (Tablo II)

TABLO II

İzmir Yöresinde Mal Türlerine Göre Çürük Kuruşun
Mecediye ve Lira Üzerinden Değeri

	Mecediye	Lira
Afyon, kuru koza, deri, tütün	20	108
Arpa, bakla, darı, pamuk, susam tohumu	20,40	110,10
Pamuk, palamut, zamk, mazi, kuru üzüm	23,15	125
Sultaniye, incir	23,90	129
Manifatura, pamuk ipliği	25,05	135,25
Zeytin yağı, mısır, beyaz darı, nohut	33	178,20
Buğday, dakik, taze koza	33,30	182

Kaynak : Hasan Ferit, Nakit ve İtibâr-ı Malî, 1. Kitap : Meskukât, İstanbul; Hukuk Matbaası, 1331, s. 256.

Perakende küçük ticari işlemlerde fiyatlar metelik (10 paralık) ve oktaraki ya da sekizlik (sekiz meteliğe eşit olan iki kuruşluk) üzerinden belirtilirdi.

Öte yandan İzmir ticaret erbabı ticarî işlemlerde muhtelif çürük kuruşlar arasında orantıyı kurmak için kambiyo kuruşu adını verdikleri özel bir kuruş kabul etmişlerdi. Teamüle göre 125 kambiyo kuruşu bir Osmanlı lirasına eşitti.²⁸

Diğer vilayetlerde parasal işlemler İzmir'deki kadar karmaşık değilse de, çürük kuruş ve kambiyo kuruşu benzeri para birimlerine ülkenin birçok yöresinde rastlanıyordu. Hazinesinin soruşturması üzerine vilayetlerden alınan yanıtlardan, İkinci Meşrutiyet yıllarında Osmanlı topraklarında altın ve gümüş paranın 88 tür raici olduğu ortaya çıkmıştı.

Osmanlı para sisteminde yörelere göre halkın farklı sikkelere alışmış olması, bu paraların gördükleri rağbet oranında değer kazanmalarına neden oluyordu. Örneğin Suriye'de altılık ve beşlikler prim yaparken, İzmir'de sekizlik (oktaraki ya da ikilik = iki kuruşluk) ve dörtlük (dört kuruşluk) aranılıyordu.

Osmanlı para sistemini karmaşıklaştıran diğer bir neden yabancı paraların ülke sınırları içerisinde serbestçe tedavül görmesiydi. Merkeze uzak yörelerde çoğunlukla yabancı paralar kullanılırdı. Trabzon ve civarında Rus rublesi (hatta kâğıt ruble), Bağdat ve Basra'da İran kranı ve Hint rupisi, Yemen'de Maria Theresa taleri, Filistin ve Hicaz'da seyyahların ve hacıların getirdikleri Fransız napolyonu ve frangı, Maria Theresa taleri ve Rus rublesi serbestçe tedavülde dolaşıyordu.⁽²⁶⁾

Osmanlı topraklarında yabancı paraların tedavül görmelelerinin temel gerekçesi, seyyah ve hacıların getirdikleri paralar yanısıra, üretici ve tüccarların, kambiyo işlevi görececek kurumların yokluğunda, ticarî ilişki kurdukları ülke tüccarlarının paralarını kabul etmeleriydi. Örneğin, Antalya ve İnebolu'da, Mısır'a meyva ve kereste ihracı İngiliz lirasının, Üsküp'te üzüm satışı Bulgaristan ve Sırbistan'dan getirilen napolyonların kolaylıkla kabul görmesine neden oluyordu.

Osmanlı para sisteminin karmaşıklığı, tüccarın ve esnafın başvurduğu yöntemlerle daha da içinden çıkılmaz bir hal alıyordu.

Kimi tüccar fiyat düşüreceğine Osmanlı lirasına farklı değer biçerek müşteri çekmeye çalışıyordu. Çuha ve manifatura tüccarları müşterilerinin verdikleri Osmanlı liralarnı 109 kuruşa kabul eder, bazı kasap ve bakkal esnafı et ve bakkaliye eşyasının fiyatını indireceklerine kendilerine verilen Osmanlı lirasını 109-112 kuruş arası işleme sokarlardı/³⁰³

Tüccar üreticinin malın] düşük bir fiyatla kapatmak isterse yine benzer bir yonteme başvururdu. Örneğın, incirin alışıl-gelmiş fiyatı 4 kuruş ise, 3 kuruş 8 paraya düşürdüğünü ilk bakışta göstermemek ve üretici arasında huzursuzluğa neden ol-mamak için yine kıyyesini 4 kuruştan hesap eder, ancak mecidi-yeyi köylüye 35 kuruştan öderdi.

İşçi-işveren ilişkilerinde de bu yonteme başvurulur, örneğın, öteden beri 8 kuruş gündelikle çalışan işçinin ücreti düşürülür-ken gündeliğının yine 8 kuruş olduğu kendisine söylenir, fakat mecidiyenin 24 kuruştan, ya da Osmanlı lirasının 130 kuruştan verilmesi kararlaştırıldı. Böylece işçinin gerçek ücreti 8 kuruşun altına düşerdi.

Osmanlı para sisteminin giderek karmaşıklaşan yapısı sar-raflık kurumunun yaygınlaşmasına neden olmuş, İstanbul gibi büyük kentlerde, hemen hemen her sokakta bir köşebaşı sarrafi türemiştı.

Bu arada Babıâli, para sisteminin ıslahı için çaba sarfediyor, komisyonlar kurarak soruna çözüm arıyordu. Nitekim, 1908 Dev-rimi ertesi bu çalışmalar yoğunlaşmış, 1909 sonlarına doğru, ön-ce Fransa Sayıştay Başkanı Mösyö Lora'nın, sonra Türkiye Milli Bankası Genel Müdürü Sör Babington Smith'in⁽³¹⁾ başkanlığında İslah-ı Meskûkât Komisyonu oluşturulmuştu.⁽³²⁾

21 Haziran 1911 günü Maliye Nezareti'ne sunulan raporda Osmanlı para sisteminin ıslahı için «tevhid» (unification), «sa-deleştirme» (simplification), «tahkim» (stabilisation) ve «her yerde ihtiyaç nisbetinde her nev'i meskukâtın bulunmasını tem-in etmek» olmak üzere başlıca dört ilke saptanıyor, 1 lira = 100 kuruş oranı benimsenerek her türlü «çürük kuruş»un te-davülden çekilmesi öneriliyordu. Komisyon, halkın bozuk para gereksinimini karşılamak üzere, sarrafların yerini alacak «mü-badele sandıkları»nm hükümet tarafından açılmasını, girişile-

cek para reformuna, önce İstanbul'dan başlanmasını, peyderpey diğer vilayetlerin reform kapsamına alınmasını şart koşuyordu.¹⁽³³⁾

Komisyon çalışmaları 1911 yılında sona ermesine karşın Babiâli, Trablusgarb ve Balkan savaşları nedeniyle para reformunu sürekli ertelemiş, bu tür bir parasal operasyona girişebilmek için siyasal bunalımlardan uzak, istikrarlı bir ortam aramıştı. Oysa, savaşlar birbiri ardısıra patlak vermiş, parasal sorunlar giderek büyümüştü.

Nitekim, Birinci Dünya Savaşı yıllarında kâğıt paranın da tedavüle sürülmesiyle Osmanlı para sistemi işlerliğini hemen hemen tümüyle yitirmişti. Bu koşullar altında Babiâli, savaş zamanı olmasına karşın para reformuna gitmekten başka bir çözüm bulamamış, 8 Nisan 1916 günlü Tevhid-i Meskûkât Kanunu'nu çıkararak komisyonun önerisini yürürlüğe sokmuştu.⁽³⁴⁾

Bu yasayla değer ölçütü olarak altın, para birimi olarak kuruş saptanmıştı. Böylece, 1881 yılından beri uygulanagelmekte olan total çift metal sistemi bırakılıyor, altın sikke rejimine geçiliyordu.⁽³⁵⁾

Yasa sikke adedini sınırlamış, yalnız nikel, gümüş ve altından olan sikkeleri tedavülde bırakmış, ülkenin değişik yörelerdeki farklı para raiclerini kaldırmıştı.⁽³⁶⁾ Bu arada total çift metal sistemini ortadan kaldıracak olan kabul haddi benimsenmiş, gümüş paralar için 300 kuruşluk, nikel paralar için 50 kuruşluk kabul hadleri yürürlüğe konmuştu.

Babiâli, Tevhid-i Meskûkât Kanunu ertesi kuruş kâğıt para basmakta sakınca görmemiş, yasayı izleyen günlerde Maliye, Düyun-ı Umumiyye yönetimiyle bir sözleşme imzalayarak, üçüncü tertip kâğıt paradan 1,5 milyon liralığını 5 ve 20 kuruşluk olarak bastırtmıştı.

Ancak, 5 ve 20 kuruşluk kâğıt paralar da ufaklık darlığının giderilmesinde yeterli olmamış, altın ve gümüş sikke gömüsü ardından her türlü maden paranın piyasadan çekildiği bir ortamda, tüm alış veriş işlemlerinin kâğıt paralarla sürdürülmesi kaçınılmaz olmuştur.

Nitekim kısa bir süre sonra Babîali tedavüle 1 ve 2,5 kuruşluk kâğıt para⁽³⁷⁾ ile aynı işlevi görecek 5 ve 10 paralık posta pulları çıkararak maden paradan tümüyle arınmış bir para sistemini benimsemek zorunda kalmıştı.⁽³⁸⁾

IV. Son Savaş Borçları ve Alman Hazine Bonolarının Osmanlı Vatandaşlarına Satılması

Savaş yıllarında Alman hükümeti Babîali'ye 235.056.344 Osmanlı lirası tutarında «borç» vermişti.⁽³⁹⁾ Bu miktarın 148.581.400 lirası hazine bonusu, geri kalanı altın, gümüş, Alman markı, ya da Türk lirası olarak ödenmişti. Bu arada Avusturya'dan da bir miktar borç para alınmıştı.

Babîali, müttefiklerinden sağladığı olanaklarla 161 milyon lira tutarında yedi tertip kâğıt para çıkarmış, askerî teçhizat, tahıl, kömür, makina gibi gereksinimlerini karşılamış, Almanya'da özel firmalara olan borçlarını ödemiş, Bağdat demiryolunun yapımını sürdürmüştü.

Düyun-ı Umumiyye aracılığıyla çıkarılan yedi tertip kâğıt paradan ilki için Almanya ve Avusturya'dan altın karşılık sağlanmış, diğer tertipler Alman hazine bonolarının güvencesinde tedavüle sürülmüştü. Basılan kâğıt para miktarı 1915 sonunda 7,9 milyon liraya, 1916 ve 1917 sonlarında sırasıyla 45,8 ve 124,1 milyona, 1918 Ekiminde ise 161 milyon liraya ulaşmıştı.

Savaş yıllarında Babîali'nin giderleri sürekli artmış, yeni tertip kâğıt para emisyonları bir diğerini izlemişti. Nitekim, dördüncü tertip kâğıt para, 19 Ağustos 1916 günlü geçici yasanın hükümete tanıdığı yetkiyle çıkarılmış, Düyun-ı Umumiyye yönetimiyle önekilere benzer bir sözleşme imzalanarak Alman hazine bonusu karşılığı 30.000.000 lira tutarında kâğıt paranın tedavüle sürülmesi kararlaştırılmıştı/⁴⁰³

Dördüncü tertibe giren diğer bir avans 3 Ocak 1917 günlü yasayla gerçekleşmişti. Babîali Almanya'dan bu kez 38.781.400 liraya kadar bir borç aktine ve bu borcun 35.981.400 lirasını hazine bonusu olarak alıp Düyun-ı Umumiyye'ye yatırmasına, karşılığında kâğıt para çıkarmasına yetkili kılıyordu.⁽¹⁴⁾ Böylece dördüncü tertibin toplamı 65.981.400 liraya yükselmişti.

Ancak, Osmanlı hükümeti dördüncü tertip olarak çıkardığı kâğıt paranın 5 milyon lirasını Alman hükümetinin emrine tahsis etmek zorunda kalacaktı. Almanya'dan borç alındığı bir dönemde Wilhelmstrasse'nin böyle bir kredi talebinde bulunmasının nedeni uluslararası ödemelerde karşılaşılan darboğazdı.

Babiâli savaş yıllarında Almanya'dan satın aldığı silah, araç, gereç ve cephane bedellerini iki yoldan sağlıyordu : Sözleşmelerle alman avansların tümü kâğıt para karşılığı olarak değerlendirilmiyor, bir kısmı Alman bankalarında mark olarak saklanarak ithalatta kullanılıyordu. İkinci yöntem firmaların Babiâli'ye kredi açmaları ve mal bedellerinin ileri bir tarihte ödenmek üzere ertelenmesiydi. Böylece Osmanlı Devleti, Almanya'dan yaptığı ithalâtın önemli bir kısmı için altın ya da mark ödeme gereği duymuyordu. Oysa, Almanya Osmanlı Devletinden satın aldığı hammadde ve besin maddelerinin bedellerini nakit olarak ödüyor ve sonuç olarak Almanya'nın Türkiye ile olan ödemeler dengesi açık veriyordu. Bu doğrultuda, savaş ilerledikçe Alman markı Osmanlı lirası karşısında değer yitiriyordu.⁽⁴²⁾

Wilhelmstrasse, markın uluslararası piyasalarda değerini korumak için Babiâli'ye devrettiği hazine bonoları karşılığında Osmanlı topraklarında satın alma gücü elde etmeyi amaçlamış ve yukarıda belirtilen 5 milyon liralık avansın kendilerine tahsisini önermişti.

Bundan böyle, Türkiye'den yapılacak ithalât için Almanya'dan mark çıkmıyacak, malın bedeli Deutsche Bank'ın İstanbul şubesindeki 5 milyon liralık hesaptan Türk parasıyla ödenecekti. Nitekim yeni düzenleme kısa sürede etkisini göstermiş, bir ara 4 kuruşa kadar düşen Alman markı tekrar 5 kuruşa yükselmişti.

Ancak, Babiâli'nin Almanya'dan aldığı borcun ardı kesilmiyordu. 17 Şubat 1917 günlü yasayla yeniden 32 milyon liralık borç alınmış ve karşılığında beşinci tertip kâğıt para çıkarılmıştı. Bu tertibin, 19 Ağustos 1916 günlü yasa gereğince ihraç olunan kâğıt paranın son taksitinin ödenmesinden itibaren başlayarak, yıllık 6 milyondan 10 milyon liraya kadar değişken kı-sımlarla, ençok. dört yıl içerisinde tedavülden çekileceği belirtiliyordu/⁴³³

1917 yılının ikinci yarısına gelindiğinde Babîali borç karşılığı piyasaya sürülen kâğıt paraların enflasyonu sürekli kö-rüklediğini görmüş, yeni tertip kâğıt paralarla tedavül hacminin arttırılması yerine, doğrudan doğruya Alman hazine bonolarını halka satarak gelir elde etmeyi düşünmüştü.⁽⁴⁴⁾ Kâğıt para çıkarılacağına, karşılığını oluşturan teminatın satılmasıyla devlet aynı satın alma gücünü elde edecek, buna karşın para arzının daha fazla genişlemesi önlenmiş olacaktı.⁽⁴⁵⁾ Diğer bir deyişle, savaş emisyon yerine halka borçlanılarak finanse edilecekti.

Babîali, böylece, Alman hazine bonolarının satışıyla halkı tasarrufa sevkedeceği ve tırmanan enflasyonu bir ölçüde dizginleyebileceği kanısındaydı.

Ancak, savaşın gönüllü tasarruf yöntemleriyle finansmanı başarılı olamamış, halk Alman hükümetinin yüzde 4 ile 5 faizli hazine bonolarına rağbet etmemişti. Çıkında ya da çömlekte para saklamanın ötesinde bir tasarruf geleneğinin oluşmadığı bir toplumda, özellikle savaş anında, bu tür bir tasarruf yönetiminin revaç bulması düşünülemezdi. Ayrıca, parasını işletecek kişinin, yılda yüzde 200, hatta 300 oranında fiyat artışlarının görüldüğü bir ortamda, yüzde 4 ve 5 faizli hazine bonolarına, ya da altı aylık vadeli mevduat için yüzde 1,5, bir yıllık ve ötesi için yüzde 2,5 faiz ödeyen bankalara para yatırmasını beklemek pek gerçekçi olmazdı.⁽⁴⁶⁾

Hazine bonusu satışı girişiminde uğranılan düş kırıklığı, Babîali'yi yeniden Alman hazine bonusu karşılığı kâğıt para basarak savaş giderlerini karşılamaya sevk etmişti. 12 Mart 1918 günlü yasayla Almanya'dan bu kez 50 milyon liralık bir avans alınması kararlaştırıldı.⁽⁴⁷⁾ Bunun 18 milyon lirası dördüncü tertibe eklenmişse de, ancak 12 milyonu ihraç edilebildiğinden dördüncü tertibin toplamı 77.981.400 liraya yükseldi. 50 milyonun geri kalan 32 milyonuyla altıncı tertip kâğıt para çıkarıldı.

Y. Babîali'nin Savaş Finansmanında Başvurduğu Yeni Bir Kaynak: «Dahili İstikraz» ya da İç Borçlanma

Altıncı tertip ile son yani yedinci tertip kâğıt para ihracı arasında Babîali, halka borçlanmayı bir kez daha deniyecekti, Ancak bu kez, Alman hazine bonoları satışı yerine Osmanlı'nın

ulusçu duygularına seslenerek «millî» bir borçlanmaya girişecekti.⁽⁴⁸⁾

Dahilî istikraz diye anılan Osmanlı Devletinin bu ilk iç borçlanması aslında bir Alman öneriydi. Daha önce iç devlet borçları olmuşsa da bunlar genellikle Osmanlı bankerlerinden alman kısa vadeli avanslardı. Halka yönelik, orta ya da uzun vadeli borçlanma Osmanlı hükümetlerinin o güne değin cesaret edemedikleri bir girişimdi.⁽⁴⁹⁾

1918 başlarında Almanlar Türkiye'de artık kâğıt paranın bir doyum noktasına geldiğini söylüyor, altın karşılıklı hazine borusu vererek borç sözleşmesi imzalamaya yanaşmıyorlardı. Daha önceki borç görüşmelerinde Alman malî çevreleri iç borçlanmaya gitme önerisini sürekli vurgulamışlarsa da Babîâli böyle bir borçlanmanın başarısızlıkla sonuçlanmasından çekiniyordu. Özellikle savaş döneminde malî bir yenilginin iç ve dış kamuyunda doğuracağı kaygı ve güvensizlik İttihatçı hükümeti böyle bir girişimden alıkoyuyordu.

Oysa Wilhelmstrasse, faiz ve anaparanın altınla ödenmesi halinde iç borçlanmayla sekiz, on milyon sağlanabileceği kanısındaydı. Nitekim, Alman maliyesinin kararlı tutumu karşısında Osmanlı maliyesi iç borçlanmaya gitmeye razı edilmiş, faiz ve anapara ödemeleri için gerekli altın Almanya ile imzalanan 28 Ocak 1918 günlü borç sözleşmesiyle sağlanmıştı.

Ardından 3 Nisan 1918 günlü «yüzde 5 faiz ve yüzde 1 amortismanlı istikraz-ı dahilî kanunu»⁽⁵⁰⁾ çıkarıldı ve söz konusu borçlanmanın koşulları ve ihraç sureti hakkında Düyun-ı Umumiye İdare Meclisi ve Osmanlı Bankasıyla 30 Nisan 1918 günlü sözleşme imzalandı.

Bu arada borcun koşullarını içeren Türkçe ve Fransızca prospektüsler hazırlandı. İstanbul için 1-31 Mayıs ve diğer iller için 1 Mayıs-30 Haziran günleri arasında borç kayıt işlemi yapılacağı, kaydolunan meblağın bir kerede tümünün nakit olarak ödeneceği ilan edildi.

İç borçlanma gönüllü tasarruf görünümündeyse de aslında «manevî cebre dayanan» bir borçtu. Babîâli dahilî istikraza kaydolmanın vatanseverlik görevi olduğunu vurguluyor, o güne de-

ğin Osmanlı toplumunda denenmemiş yöntemlerle propogandasını yaparak halkı borç tahvili satın almaya sevk ediyordu.

Galata köprüsünün Eminönü yakasında ve Galatasaray'da halkı borca yazılmaya özendirici elektrikle aydınlatılmış ilanlar asıldı. Kent, Ressam Avni'nin çizdiği afişlerle donatıldı. Basın ve konferans heyetleri oluşturuldu. Rıza Tevfik, Hamdullah Suphi, Süleyman Sırrı, Ahmet Cevat, Fazıl Berki, Satı Bey gibi devrin ünlü hatiplerine halkı aydınlatıcı konuşmalar yaptırıldı. Faiz olarak ödenecek altınların Darphane'de basılışını ve halkın Osmanlı Bankasında borca kaydoluşunu gösteren filmler çevrilererek İstanbul ve İzmir sinemalarında gösterildi. Borçlanmayı halka maletmek için şarkılar bestelendi/⁵¹³ marşlar yazıldı⁽⁵²⁾. Reji İdaresi tütün ve sigara kâğıdı paketlerine iç borçlanmayı özendiren ufak etiketler kondu. Vilayetlere, Saderat'ten, Dahiliye, Harbiye ve Maliye Nezaretlerinden borçlanmanın önemini, vurgulayan genelgeler gönderildi/⁵³³

Alman hazine bonolarının satışındaki başarısızlığı gözönünde bulunduran Babiâli, bu kez tüm olanaklarıyla halkın yurtseverlik duygularına sesleniyor, borca yazılmanın ulusal bir görev olduğunu her ortamda dile getiriyordu. Nitekim, padişahın yayınladığı hatt-ı hümayunda, cephe askerinin gösterdiği fedakârlığı cephe gerisinde ulusun iç borçlanmaya kaydolarak pekiştirmesi gerektiği vurgulanıyordu/⁵⁴³

Öte yandan, dönemin gazeteleri iç borçlanmaya en geniş bir biçimde yer veriyorlardı. Başta Tanin olmak üzere Vakit, Sabah Tasvir-i Efkâr gibi günlük gazeteler borcun önemini belirten yazıları ya da borçla ilgili bilgileri ilk sayfalarında yayınlıyor, borç nedeniyle, röportaj, anket gibi o güne değin Osmanlı gazeteciliğinde rastlanmayan yöntemleri deniyorlardı/⁵⁵³

Borç kampanyası sürdürülürken Osmanlı basını vatandaşlara iki yönden çağrıda bulunmuş, borca kaydolacakların, faiz olarak sağlayacakları kişisel çıkar yanısıra, bu tür girişimi ulusal görev bilmeleri gerektiğini vurgulamıştı.

Tüm bu girişimler sonucunda iç borçlanma başarıyla sonuçlanmış, Babiâli 18 milyon Osmanlı lirası tutarında borç tahvili satarak 1918 bütçe açığını bir ölçüde halka borçlanarak karşılama olanağı bulmuştu.

Ancak, savaşta yenik düşmeden önce hükümet bir kez daha kâğıt para basacak, Osmanlı Devleti'nin yedi tertipte toplanan kâğıt para arzı 161.018.633 lirayı bulacaktı.

VI. Kambiyo İşlemlerinin Denetimi: Kambiyo Muamelâtı Merkez Komisyonu

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Babîâli, giderek kâğıt para rejiminin benimsenişi ve bu rejimin altın para rejimi kambiyo-sunda görülen istikrardan yoksun oluşu nedeniyle, Osmanlı lirasının dış değerini korumak kaygusuyla kambiyo işlemlerine müdahale etmiş, Almanya'dakine benzer bir biçimde, Kambiyo Muamelâtı Merkez Komisyonu'nu kurmuştu. Komisyon günlük resmî kambiyo raiçlerini saptamış, spekülâtif nitelikteki para transferlerini önleyerek, fiili kambiyo piyasasına istikrar kazandırmıştı⁵⁶

Kambiyo Muamelâtı Merkez Komisyonu'nun kuruluşuna değin Osmanlı Devleti'nde kambiyo işlemlerine bir kısıtlama getirilmemiş, arasına yabancı paraların değerlerini belirleyen tarifeler çıkarılmışsa da, maden sikkeler Galata ve Para bankerlerinde, köşebaşı sarraflarında genellikle içerdikleri değerli maden oranında değişim görmüşlerdi. Yıllar ilerledikçe giderlerini karşılamakta güçlük çeken Osmanlı Devleti, vezin ve ayarı düşük para kesmiş, ancak bu «zayıf akçe»ler Osmanlı para piyasasında yeni kambiyo raiçlerini bulmakta gecikmemişti.

1840 ve 1850'li yıllarda Babîâli'nin kâğıt para deneyi, Osmanlı kaimesi üzerinde ilk kez spekülâtif girişimlere yol açmıştı. İthalât yapıyor görünümü vererek, yarı resmî Bank-ı Dersaadet aracılığıyla düşük değerli kaimeyi saptanan resmî kurdan (1 İngiliz lirası = 110 Osmanlı kuruşu) dış ülkelere transfer ettiren birtakım tüccarlar, aradaki farkı devlete ödetip yabancı para alıyor, bunu serbest piyasada resmî değerinin dört beş katma bozdurup elde ettikleri kaimeleri tekrar hayalî ithalata yatırarak büyük kazançlar sağlıyorlardı.

Bank-ı Osmanî-i Şahane'nin kuruluşu sırasında alman borçla haksız kazançlara neden olan kaime piyasadan çekilmiş, banknot çıkarma yetkisi bu bankaya verilerek, 1 İngiliz lirası = 110 Osmanlı kuruşu esasından Osmanlı parasına tekrar istikrar kazandırılmak, istenmişti.

Ancak, bu kez yürürlükte olan çift metal sistemi birtakım sorunlar yaratmış, Babîâli'nin dünya değerli maden raiçlerinden farklı olarak gümüşe yüksek değer takdir etmesi nedeniyle, dışarıdan gümüş getirilerek altına dönüştürülmeye başlanmıştı. Fakat halk arasında altının gömü oranının yüksek oluşu ve carî ödemelerde büyük ölçüde gümüş kullanılışı nedeniyle dışarıya altın sızması sınırlı kalmıştı.

Bu arada, gümüşün Avrupa'ya oranla prim yapması nedeniyle, Osmanlı topraklarındaki elçilikler, konsolosluklar ve yabancı tüccarlar dışarıdan külçe gümüş getirtip Darphane'de sikke kestiriyorlar ve giderlerini bu gümüş paralarla ödüyorlardı.

Osmanlı Devleti'nde yüzyıllardır yürürlükte olan çift metal sisteminden ilk ayrılma girişimi 1878 yılında görüldü. Babîâli bu tarihte yalnız devlet adına ve hesabına Darphane'de gümüş sikke basımına karar verdi. Ancak, «evvelce teslim edilmiş külçeler bulunduğu» gerekçesiyle bu karar bir süre yürürlüğe konmamıştı. Bu sıralarda dünya piyasalarında gümüş büyük değer kaybına uğruyor, çift metal sisteminin yol açtığı spekülasyon giderek geniş boyutlara ulaşıyordu.

1879'da çıkarılan Meskukât Kararnamesi altını para birimi olarak kabul etmiş, gerek devlet, gerekse özel kişiler hesabına gümüş sikke kesimini durdurmuştu. Görüldüğü gibi Meskukât Kararnamesi'nin hedefi altın standardını kurmaktı.

Ancak, kararnamede gümüşe kabul haddi konulması unutulmuş, böylece büyük ödemelerde gümüş sikke kullanılmasına olanak sağlanmıştı. Darphane'de gümüş külçeleri paraya çevirme olanağını bulamıyan spekülâtörler, kararnamedeki bu açık-tan yararlanmışlar, dışarıda kestirdikleri taklit gümüş sikkeleri Osmanlı topraklarına kaçak sokarak maden değerlerindeki farktan doğan kazançlarını sürdürmüşlerdi.

Osmanlı para rejimi, yukarıda belirtildiği gibi, Birinci Dünya Savaşı yıllarına değin, altın standardına özgü bazı nitelikleri taşımakla birlikte, fiilen koşulları eksik bir total çift metal sistemi oluşturmuştu.

8 Nisan 1916 günlü Tevhid-i Meskukât Kanunu ile Osmanlı parası altın sikke rejimine girmişti. Sikke adedi sınırlandırılmış, gümüş ve nikel paralar için kabul haddi konmuştu, Ancak bu

kez de, evrak-ı nakdiyye diye adlandırılan kâğıt para yeni bir spekülâtif kazanç kapısı açmıştı.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında savaşılan ülkelerin paraları sürekli değer yitiriyor, buna karşılık İsviçre frangı, Felemenk florini, Amerikan doları gibi tarafsız ülke paraları değerleniyordu, Osmanlı lirası da müttefik Alman, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan paralarına karşı değerini korurken, hatta ufak da olsa değer kazanırken, tarafsız ülke paraları karşısında sürekli geriliyordu. Örneğin 1916'da 1 Osmanlı lirası 22 İsviçre frangıyla değiştirilirken bir yıl sonra karşılığında ancak 12 frank veriliyordu.

Osmanlı lirasının dış ticarî ilişkilerin son derece sınırlı olduğu bir dönemde tarafsız ülke paraları karşısında değer yitirilişinin temel nedeni, servetlerini savaş sırasında güvence altına almak isteyen, ya da savaş enflasyonunun aşındırmasından korumaya çalışan Osmanlıların ve Osmanlı topraklarında yaşayan yabancıların ellerindeki hergün gerçek değeri düşen kâğıt paraları İsviçre frangına dönüştürmeleri idi. Babıâli, İsviçre'yle ticarî ilişkiler çok sınırlı olsa da, bu durum devam ettiği takdirde Osmanlı lirasının Alman markı karşısında değer yitireceğini görmüştü. Markın değer kazanması Osmanlı dış ticaretini büyük ölçüde etkiliyecekti.

Yukarıdaki gelişmelerin ışığı altında Babıâli kambiyo işlemlerini denetleme gereği duymuş, Osmanlı lirasının değerini korumak amacıyla, Maliye Nezareti tarafından Kambiyo Muamelâtı Merkez Komisyonu kurulmuştu.

Bundan böyle, 1 Şubat 1917 gününden itibaren tarafsız ülkelerle kambiyo işlemlerini Kambiyo Muamelâtı Merkez Komisyonu yürütecekti.⁽⁵⁷⁾ Komisyon Maliye Nezareti'nce seçilmiş iki kişi ile Osmanlı Bankası, Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası, Deutsche Bank, Deutsche Orient Bank, Wiener Bank Verein, Ungarische Bank, Selanik Bankası, Atina Bankası ve Türkiye Millî Bankası tarafından tayin edilmiş birer temsilciden oluşuyordu,

Kambiyo Muamelâtı Merkez Komisyonu, tatil günleri dışında hergün, Osmanlı Bankası'nda bu banka nezdinde hükümet komiseri sıfatıyla bulunan Banka Nazırı Ferit Bey'in odasında toplanacak, gerek özel kişilerin ve şirketlerin, gerekse hüküme-

tin tarafsız ülke döviz tahsisi için doğrudan doğruya, ya da komisyondaki bankalar aracılığıyla yapacakları başvuruları değerlendirilecekti. Gerekli görüldüğünde, komisyon başvuru sahiplerinden dışpara tahsisi için gösterilen gerekçelerle ilgili her türlü bilgi isteminde bulunabilecekti.

Komisyon hergün, kambiyo hadleri için tavan ve taban olmak üzere iki fiyat saptayacak, bankalar o günkü kambiyo işlemlerini bu sınırlar içinde yürüteceklerdi.

Komisyonca kabul edilen başvurulara ruhsatname verilecek, bankalar bu ruhsatname olmadıkça her türlü transfer başvurularını geri çevireceklerdi.

Babıâli'den önce Almanya ve Avusturya - Macaristan hükümetleri savaşla birlikte bu tür kambiyo komisyonları kurmuşlardı. Osmanlı hükümeti müttefiklerini örnek almış, kambiyo işlemleri için benzer bir komisyon oluşturmuştu/⁵⁸³

İlkin, müttefik ülke paraları mark, kron ve leva ile ilgili kambiyo işlemleri komisyonun faaliyet alanı dışında bırakılmıştı. Ancak, Almanya ve Avusturya-Macaristan'da resmî kambiyo komisyonları her türlü dışpara alım satımını denetlerken Bulgaristan'da böyle bir komisyonun olmayışı, tarafsız ülkelere para transferi için yeni bir kapı açmıştı.

İstanbul piyasasında serbestçe alınan leva, mark ve kronlar, daha sonra Bulgaristan üzerinden İsviçre frangına çevriliyor, transfer işlemleri böylece Kambiyo Muamelâtı Merkez Komisyonu'nun denetiminden kaçırılıyordu. Maliye Nezaretî bu tür transferleri önlemek amacıyla 21 Mart 1917 günlü tebliğini yayımlayarak, Bulgaristan'la ilgili kambiyo işlemlerinde tarafsız ülkeler için geçerli hükümlerin uygulanacağını ilân etmişti. Ardından bu karar Almanya ve Avusturya-Macaristan'la olan kambiyo işlemleri için de uygulamaya sokuldu ve tüm dışpara alım satımı Kambiyo Muamelâtı Merkez Komisyonu'nun denetimine verildi. Bundan böyle Türkiye serbest kambiyo rejiminden ayrılıyordu.⁽⁵⁹⁾

Kambiyo Muamelâtı Merkez Komisyonu'nun faaliyete geçişiyle servet transferleri bir ölçüde önlenebilmiş, Osmanlı lirası tarafsız ülke piyasalarında istikrar bulmaya başlamıştı. Maliye Nezaretî kambiyo işlemleriyle ilgili tüm kararlarını 23 Ağustos

1917 günlü iradede toplayıp yayınlamıştı. Komisyon dışpara alım satımıyla ilgili işlemlerini savaşın sonuna değin sürdürmüş, İttihat ve Terakkinin iktidardan düşüşüyle birlikte faaliyetine son vermişti.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı lirası en çok İsviçre frangı karşısında değer yitirmişti. Ağustos 1914'de 23 İsviçre frangı 1 Osmanlı lirası ederken Kasım 1917'de Osmanlı lirasının değeri 12 İsviçre frangına düşmüştü. Buna karşılık mark karşısında değerini korumuş, kron karşısında ise değer kazanmıştı.⁽⁶⁰⁾ (Tablo III)

Savaş boyunca ülkedeki enflasyonist tırmanış nedeniyle Osmanlı parasının dış değeri iç değerine oranla çok daha sınırlı bir değer kaybına uğramıştı. 1914-1918 yılları arasında kâğıt Osmanlı lirası, geçinme endeksine göre yüzde 95,5 değer yitirmişti. Buna karşılık, Osmanlı lirasının dış değeri, dış ticarî ilişkilerin daralması, Kambiyo Muamelâtı Merkez Komisyonu'nun faaliyeti, yeni gümrük tarifesi ve diğer mevzuatla denetlenişi sonucu önemli ölçüde korunabilmişti.

Babîali 398,5 milyonu bulan savaş giderlerini, büyük ölçüde, emisyonla karşılamıştı. Kâğıt paralara karşılık gösterilen hazine bonoları dışında, altın, gümüş, ya da yabancı para olarak Almanya'dan 86,8, Avusturya'dan 14,5, Anadolu-Bağdat Demiryolu avansı olarak 1,1, toplam 102,4 milyon dış kaynak sağlanmış, istimal ve müsaderelerden 49,5 milyon elde edilmişti. Böylece, savaş giderlerinin 42,9 milyonu normal, 203,7 milyonu olağanüstü bütçelerden ödenmişti.⁽⁶¹⁾

Savaşın diğer ülkelerde olağanüstü giderler, genellikle, vatandaşın gelir ya da servet şeklindeki satın alma gücü, vergi ya da borçlanmayla devlete aktarılarak karşılanmıştı. Ancak, bu yöntemler yetersiz kalışı nedeniyle, hemen hemen her ülkede kâğıt para basımına gidilmiş ya da kâğıt para karşılığında hazine bonusu ıskonto ettirilmişti.

Babîali ise, vergi sisteminin yetersizliği ve iç borçlanma deneyinin ve gücünün olmayışı nedeniyle, ancak para arzını arttırarak ve bir ölçüde dış borçlanmaya giderek savaşı finanse etmişti. Vergi gelirleri giderlerin yüzde 10'unu karşılamış, iç borçlanma, girişiminden ise 18 milyon lira elde edilmişti,

TABLO III

İstanbul Kentinde Ortalama Kambiyo Kurları (1 Osmanlı Lirası Karşılığı)

	1915			1916			1917			1918		
	Mark	Kron	İsviçre Frangı	Mark	Kron	İsviçre Frangı	Mark	Kron	İsviçre Frangı	Mark	Kron	İsviçre Frangı
Ocak	—	—	—	23,37	34,71	23,24	20,63	32,22	16,89	19,35	29,59	19,14
Şubat	—	—	—	23,66	34,12	22,44	20,89	32,85	16,89	19,06	28,24	15,61
Mart	—	—	—	22,08	31,84	20,38	20,45	31,56	16,60	18,90	28,95	16,21
Nisan	—	—	—	19,87	28,25	19,37	20,60	30,75	16	18,96	29,48	15,65
Mayıs	20,17	26,88	22,06	21,53	32,25	22,95	20,43	31	16,04	19,21	30,50	15,40
Haziran	20	27	21,78	23,63	34,44	22,29	20,62	31,18	15,70	20,22	32,75	15,08
Temmuz	20,10	24,06	21,83	23,17	33,85	21,90	20,04	31,19	13,18	21,06	33,37	14,19
Ağustos	19,79	26,73	21,58	23,31	23,83	20,76	19,88	30,92	12,47	20,94	35,53	13,68
Eylül	19,83	26,97	21,56	22,89	22,78	20,76	19,90	30,93	12,82	20,41	36,13	13,56
Ekim	19,87	27,89	21,66	20,90	21,03	18,38	20,46	31,73	12,66	20,82	33,11	14,78
Kasım	21,17	29,95	22,14	23,50	21,20	16,18	20,33	31,68	12,08	20,94	31,75	14,78
Aralık	22,44	—	22,69	20,50	28	16	20,14	32,55	14,60	—	—	—

Kaynak : Darphane-i Milli 1921-1924 Sene-i Maliyeleri Darbiyât ve Muâmelâtı Hakkında Maliye Vekâlet-i Celîlesine Takdim Olunan Üçüncü Rapor, İstanbul, 1925, S. 240-255.

Babiâli, savaşıyla birlikte sermaye hareketlerinin denetimine gerek duymuş, Ticaret Odası ve bankaların istemi üzerine moratoryum ilan ederek iç ve dış borçların ödenmesini ertelemişti. Bu arada altın ihracı yasaklanmış, savaşın son yıllarında kam-biyo denetimi uygulanarak servetlerin yurt dışına transferi önlenmişti.

Yukarıda belirtildiği gibi, Wilhelmstrasse, savaşın finansmanı için Babiâli'ye kâğıt para emisyonunu önermiş, Cavit Bey'le Alman Hazine Bakanı Helfferich'in uzlaşması sonucu, Temmuz 1915 ile Ekim 1918 arasında 161 milyon Osmanlı lirası basılmıştı.⁽⁶²⁾ 1916 yılı başlarına değin değerini az çok koruyan kâğıt para, giderek altın karşısında değer yitirmiş, Kasım 1917'de 1 altın lira = 6 kâğıt liraya kadar düşmüştü. Aynı doğrultuda, Osmanlı kâğıt parasının yurtiçi satın alma gücü yüzde 95 dolayında kayba uğramıştı.

Dört yıllık savaş döneminde para arzı hemen hemen dört kat artmış, mal ve hizmet arzındaki düşüş karşısında enflasyonist tırmanış kaçınılmaz olmuştu.⁽⁶³⁾ Bu arada psikolojik ve spekülâtif etmenler fiyat artışlarını sürekli körüklemiş, enflasyonist yükselişin süreceği, ellerindeki para stokunun gittikçe değer yitireceği kaygusuyla tüccar parasını süratle mala çevirmişti.⁽⁶⁴⁾ Böylece tedavül sürati yapay olarak arttırılarak «zincirleme muamelât» denilen işlem türü doğmuş, savaş boyunca enflasyon korkusuyla enflasyon körüklenmişti.

Öte yandan, spekülâtif kazançlar özendirici boyutlara ulaşmış, ticaretle ilişkisi olsun olmasın sağdan soldan üç, beş kuruşu denkleştiren parasını mala yatırmıştı. Tüm bu gelişmeler sonucu piyasa mekanizması işlerliğini yitirmiş, istifçilik, karaborsacılık yaygınlaşmış, mal darlığı daha da belirginleşmişti.⁽⁶⁵⁾

Savaşın finansmanı ister emisyon, ister vergi ya da borçlanmayla gerçekleşsin, son kertede halkın sırtına yüklenmişti. Ancak, diğer ülkelerde savaş kazançları olağanüstü vergilerle devlete yansıtılırken, para basmak gibi kolay, ancak en sakıncalı finansman yolunu benimsemekten başka bir çözüm bulmayan Babiâli, enflasyonun neden olduğu gelir bölüşümündeki çarpıklıklara seyirci kalmıştı.

Yıllık artış hızı yüzde 300'e ulaşan enflasyon geleneksel Osmanlı düzenini altüst etmiş, Osmanlı tarihinde o güne değin gö-

rülmedik dönüşümlere yol açmıştı. Osmanlı toplumsal kuruluşunun belkemiğini oluşturan sabit gelirli memur ve asker kesimi yıkıma uğrarken yeni bir «orta sınıf» doğmuştu.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı toplumunun geniş bir kesiti savaş spekülasyonu sonucu yoksullaşmış, mülksüzleşmişti. Buna karşın, pazara dönük üretimde bulunan orta ve büyük toprak sahibi, taşra tüccarı, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yakınlığıyla tanınan ve İstanbul'un iâşesini üstlenen örgütlü esnaf ve «harb zengini» diye adlandırılan, spekülatif girişimleri sonucu kısa sürede servet birikimine giden savaş tüccarı 1914-1918 döneminden kazançlı çıkan kesitleri oluşturmuşlardı.

NOTLAR

- (1) Gerd Hardach, *The First World War: 1914-1918*, London; Allen Lane, 1977, S. 153.
- (2) Savaşın ilk günlerinde Osmanlı ekonomisindeki fiyat hareketleri üzerine bkz: «Muharebe-i umumiyye ve ticaret-i Osmaniyye,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 30. sene, No. 1543, 19 Temmuz 1330, S. 481-483.
- (3) Tecil-i düyun hakkında kanun-ı muvakkat —20 Temmuz 1330—, *Düstur*, II. tertip, 6. Cilt, S. 909. Aynı gün genel seferberlik ilân edilmişti. Borçların ertelenmesi ileriki aylarda da sürmüştü: İkinci tecil-i düyun kanun-ı muvakkatı —18 Ağustos 1330—, Üçüncü tecil-i düyun kanun-ı muvakkatı —18 Eylül 1330— ve diğerleri.
- (4) Bank-ı Osmani tarafından tedavüle çıkarılan banknotların tedavülünün mecburiyeti hakkında kanun-ı muvakkat —21 Temmuz 1330—, *Düstur*, II. tertip, 6. Cilt, S. 914.
- (5) Bank-ı Osmani'ce bir ve yarım liralık bankotlar ihracı hakkında irade-i seniyye —28 Temmuz 1330—, *Düstur*, II. tertip, 6. Cilt, S. 943; «Havadis-i dahiliyye: Banknotlar,» *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 30. sene, No. 1545, 2 Ağustos 1330, S. 506. Bu kağıt paralarının sahtelerinin ortaklıkta dolaşması üzerine Osmanlı Bankası «ikinci tertip banka kaimeleri» basmak zorunda kalmıştı: «İkinci tertip banka kaimeleri,» a.g.g., 30 sene, No. 1550, 6 Eylül 1330, S. 555.
- (6) Adrien Biliotti, *La Banque Impériale Ottomane*, Paris; Henri Jouve, éditeur, 1909, S. 139-159.
- (7) Savaş yıllarında Babiâli, diğer savaşan ülkelerde olduğu gibi, altın paraları Hazine'de toplama çabası içerisindeydi: «Kulplu ve lehimli beşbirlik altınların aynen hazineye irsali hakkında —20 Kanun-ı evvel 1332—,» *Maliye Nezareti 332 Senesi Muharrerât-ı Umumiyye Mecmuası*, İstanbul; Matbaa-i Amire, 1335, S. 128; «Mal sandıklarına vürüd ede-

- cek altın meskukâtın tekrar meydan-ı tedavüle çıkarılmayarak Hazine'de temerküz ettirilmesi,» «Altın meskukâtın sarf edilmiyerek Hazine'ye gönderilmesine dair —18 Mart 1333—,» **Maliye Nezareti 333 Senesi Muharrerât-ı Umumiyye Mecmuası**, İstanbul; Matbaa-i Amire, 1336, S. 8.
- (8) **Devlet-i Osmaniyye'nin 1330 Senesine Mahsus Bütçesidir**, İstanbul ; Matbaa-i Amire, 1330.
- (9) «Tekâlif-i harbiyye» için bkz: Harb vergisi hakkında kanun —5 Ağustos 1328—, **Düstur**, II. tertip, 4. Cilt, S. 611-613. Savaş yıllarında harb vergisinden elde edilen gelir şöyleydi: 1330'da 1.060.697, 1331'de 1.500.000, 1332'de 1.060.000, 1333'de 1.020.000 ve 1334'de 950.000 Osmanlı lirası. 1334 yılında «muafiyet-i askeriyye» vergisinden elde edilen hasılat ise 1.000.000 Osmanlı lirasıydı.
- (10) Babıâli'nin ilk iki kağıt para deneyi için bkz: Nihad Mehmed, **Das Papiergeld in der Finanz-und Wahrungsgeschichte der Turkei: 1839-1909**, İstanbul; Diss. Freiburg/Br., 1930.
- (11) Ulrich Trumpener, **Germany and the Ottoman Empire 1914-1918**, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1968, S. 273-275.
- (12) 80.000.000 altın marklık avans ahzı için Almanya ile mün'akid 20 Nisan 1915 tarihli ve 47.025.000 altın kronluk avans ahzı için Avusturya - Macaristan ile mün'akid 1 Mayıs 1915 tarihli mukavelenameleri muvakkat kanun —11 Şubat 1332—, **Düstur**, II. tertip, 9. Cilt, S. 198-200.
- (13) 150 milyon franklık altın mukabilinde 6.583.094 Osmanlı liralık evrâk-ı nakdiyye ihracı ve tedavülünün mecburiyeti hakkında kanun-ı muvakkat —30 Mart 1331—, **Düstur**, II. tertip, 7. Cilt, S. 560-561.
- (14) Ulrich Trumpener, a.g.e., S. 280.
- (15) Almanya'dan 6 milyon lira avans ahzı için akd-ı mukaveleye mezuniyeti mutazammın kanun —18 Teşrin-i evvel 1331—, **Düstur**, II. tertip, 7. Cilt, S. 770-771; 6 milyon liralık evrâk-ı nakdiyye ihracı ve tedavülünün mecburiyeti hakkında kanun —18 Teşrin-i evvel 1331—, **Düstur**, II. tertip, 7. Cilt, S. 771-772.
- (16) Hâzım Atif Kuyucak, **Para ve Banka**, Cilt, 1, 2. baskı, İstanbul; Yüksek Ekonomi ve Ticaret Okulu, 1947, S. 343.
- (17) Birinci Dünya Savaşı yıllarında kâğıt paranın değer yitirışinin öyküsü için bkz: Düyun-ı Umumiyye-i Osmaniyye İdaresi, **Memâlik-i Osmaniyye'de Evrâk-ı Nakdiyye Kıymetinin Tenezzüliyle Netâici Hakkında Muhtıra**, İstanbul; Düyun-ı Umumiyye-i Osmaniyye Varidât-ı Muhasasa İdaresi Matbaası, 1334.
- (18) Bir ve beş liralık evrâk-ı nakdiyyeden lüzumu miktarının iki müsavi kısma tefrik ve ihracı hakkında kanun —16 Kanun-ı evvel 1331—, **Düstur**, II. tertip, 8. Cilt, S. 257.

- (19) Evrâk-i nakdiyyenin çeyrek liralıklarının iki müsavi kısma tefrik ve ihracı hakkında kanun —2 Mart 1332—, Düstur, II. tertip, 8. Cilt,, S. 703.
- (20) Almanya hükümetinden 20 milyon liraya kadar bir avans ahzı için mukavale akdine mezuniyeti mutazamm kanun —22 Kanun-ı evvel 1331—, Düstur, II. tertip, 8. Cilt, S. 275-276.
- (21) Mevki-i tedavüle çıkarılacak battan ve mahlût ve nikel ufaklık hakkında kanun-ı muvakkat —23 Mart 1332—, Düstur, II. tertip, 8. Cilt, S. 895.
- (22) Hazım Atf Kuyucak, **a.g.e.**, S. 344.
- (23) «La Réforme monétaire,» Revue de **Turquie - Questions économiques**, No. 7. Novembre - Décembre 1917, S. 200-208.
- (24) 1844 Tashih-i Ayar kararıyla çift metal usulü (bimetalizm) ilkeleri benimsenmişti. Bu tarihte gümüş fiyatının altına oranı bire onaltı dolayındaydı. Sikkelerin vezin ve ayarı bu orana göre düzenlenmiş,, bir lira yüz kuruş ve bir gümüş mecdiye yirmi kuruş olarak kesilmişti. Hasan Ferit, **Nakit ve İtibâr-ı Malî**, 1. kitap : Meskukât, İstanbul, Hukuk Matbaası, 1331, S. 211-239.
- (25) Hasan Ferit, **a.g.e.**, S. 239-242.
- (26) «Tevhid-i meskukât —1—» **Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi**, 27. sene, No. 1382, 18 Haziran 1327, S. 202-203.
- (27) «....ufak meskukât nisbeten daha pahalı olduğundan alış - verişte herkes büyük meskukât sarf ve harcetmeye gayret edip daima muamelâtta bu yüzden müşkilât tahaddüs etmekte ve arada sarraflar kazanmaktadır.» Hasan Ferit, **a.g.e.**, S. 255.
- (28) «Tevhid-i meskukât —2—» **Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi**, 27. sene, No. 1383, 25 Haziran 1327, S. 210-211.
- (29) Adrien Biliotti, **a.g.e.**, S. 107-110.
- (30) Hasan Ferit, **a.g.e.**, S. 276-277.
- (31) Sir Babington Smith daha önce Düyun-ı Umumiyye İdare Meclisi resliği ve Mısır ve Hindistan Maliye Müşavirliklerinde bulunmuştu.
- (32) İlk kez 14 Temmuz 1909 günü toplanan komisyonda Meskukât İdaresi Müdürü Divan-ı Muhasebât üyesi iki kişi, Posta ve Telgraf Nezareti Muhasebecisi, Hazine Rûsumât Müdüriyet-i Umumiyyesi ve Defter-i Hakani'den birkaç kişi, Osmanlı Bankası, Türkiye Millî Bankası, Deutsche Bank, Deutsche Orient Bank, Selanik Bankası direktörleriyle Banque Française ve Turuk-ı Umumiyye, Reji İdaresi, Anadolu Demiryolu Şirketi ve İstanbul Osmanlı, Fransız, İtalyan, Yunan ticaret odaları temsilcileri yer alıyordu. Hasan Ferit, **a.g.e.**, S. 253.

- (33) Islâh-ı Meskukât Komisyonu raporunun tümü Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi'nde yayınlanmıştır. Bkz : «Tevhid-i meskukât,» a.g.q., 27 sene, No. 1382, 18 Haziran 1327, S. 202-203 ; No. 1383, 25 Haziran, S. 210-211 ; No. 1384, 2 Temmuz. S. 217-218; No. 1386, 16 Temmuz, S. 233-234 ; No. 1387, 23 Temmuz, S. 243 ; No. 1388, 30 Temmuz, S. 251 ; No. 1389, 6 Ağustos, S. 258-259 ; No. 1390, 13 Ağustos, S. 265-266. Raporun özeti için bkz: Hasan Ferit, a.g.e., S. 255-274.
- (34) Tevhid-i meskukât hakkında kanun-ı muvakkat —26 Mart 1332—, Düstur, II. tertip, 8. Cilt, S. 892-894.
- (35) Tevhid-i Meskukât Kanun-ı Muvakkatı'nın önemini vurgulayan Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası «pek karışık olan usul-i meskukâtımız [mi halkın o kadar iltizam eylediği bir şekil-i basiti alız] ettiğini belirtiyor, «bu sayede Osmanlı Ticaret ve Ziraat ve Sanayi'nin Osmanlı malyesinin pek çok fevâid iktitâf eyliyeceğinde»n şüphe etmiyordu. «Meskukât Kanun-ı Cedidi,» Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi, 32. sene, No. 1633-34, 9-16 Nisan 1332, S. 81-82.
- (36) Tevhid-i Meskukât Kanun-ı Muvakkati ertesi çıkarılan bir «tahrirât-ı umumiyye» ile «bundan sonra Osmanlı altını veya evrâk-ı nakdiyye gerek hükümet gerek ahâlîce yüz kuruş ve mecdiyye yirmi kuruşa alınıp verileceği» ilân edilmişti. (15 Nisan 1916) Maliye Nezareti 332 Senesi Muharrerât-ı Umumiyye Mecmuası, İstanbul ; Matbaa-i Amire 1335.
- (37) İki buçuk ve bir kuruşluk evrâk-ı nakdiyye ihracı hakkında kanun-ı muvakkat —23 Mayıs 1332—, Düstur, II. tertip, 8. Cilt, S. 1196.
- (38) On ve beş paralık posta pullarının nakit gibi tedavülü hakkında kanun —8 Şubat 1332—, Düstur, II. tertip, 9. Cilt, S. 183.
- (39) Almanya ile yapılan avans sözleşmeleri için bkz : Recueil des contrats d'emprunts conclus entre les gouvernements allemand et ottoman au cours de la guerre générale (1915-1918) à l'occasion des émissions de papier - monnaie en Turquie, 1919.
- (40) 30.000.000 liralık evrâk-ı nakdiyye ihracına Maliye Nezareti'nin mezu-niyetini mutazamm kanun-ı muvakkat —6 Ağustos 1332—, Düstur, II. tertip, 8. Cilt, S. 1260-1261.
- (41) Almanya'dan 38.781.400 liralık bir avans akdiyle 35.981.400 liralık evrâk-ı nakdiyye ihracına mezuniyeti mutazamm kanun —21 Kanun-ı evvel 1332—, Düstur, II. tertip, 9. Cilt, S. 88-89.
- (42) Vedat Eldem, «Cihan Harbi'nin ve İstiklâl Savaşının Ekonomik Sorunları,» Türkiye İktisat Tarihi Semineri, der: Osman Okyar, Ankara ; Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975, S. 393; Hâzım Atif Kuyucak, a.g.e., S. 345.

- (43) Almanya'dan 42.500.000 liralık bir avans akdiyle 32.000 000 liralık evrâk-ı nakdiyye ihracına mezuniyeti mutazamm kanun —4 Şubat 1332—, **Düstur**, II. tertip, 9. Cilt, S. 166-167.
- (44) Almanya hükümetinin faizli hazine bonolarının fûruhtu ve teferruatı hakkında kararname —4 Teşrin-i evvel 1333—, **Düstur**, II. tertip, 9. Cilt, S. 743.
- (45) «Maliye Nazırı Cavit Bey'in avanslar hakkında Meclis-i Mebusan'da beyanâtı,» **Ticaret-i Umumiyye Mecmuası**, sene 2, sayı 2/26, 10 Kanun-ı sâni 1334/1918, S. 26-27.
- (46) «Paralarını işletmek isteyenlere,» **İktisadiyyat Mecmuası**, yıl 2, sayı 56, 24 Mayıs 1333, S. 8.
- (47) Almanya hükümetinden 56.500.000 liralık avans aktiyle 50.000.000 liralık evrâk-ı nakdiyye ihracı hakkında kanun —12 Mart 1334, **Düstur**, II. tertip, 10. Cilt, S. 152-153.
- (48) Bu borçlanma üzerine ayrıntılı bir çalışma : François Georgeon, «Le premier emprunt intérieur ottoman (Mai-juin 1918)» **Mémorial Ömer Lütfi Barkan**, Maisonneuve, 1980, S. 101-117.
- (49) «İstikraz-ı dahili hakkında Maliye Nazırı Cavit Beyefendi tarafından Meclis-i Mebusan'da irad edilen nutuk,» **Ticaret-i Umumiyye Mecmuası**, sene 2, Cilt 2, sayı 14-38, 10 Nisan 1334/1918, S. 228-229.
- (50) Yüzde 5 faiz ve yüzde 1 amortismanlı istikraz-ı dahili kanunu —3 Nisan 1334—, **Düstur**, II. tertip, 10 Cilt, S. 385-386.
- (51) «İstikraz-ı dahilî teranesi,» **Tasviri Efkar**, 1 Mayıs 1918, S. 2.
- (52) «İstikraz Marşı,» **Tanin**, 1 Mayıs 1918, S. 1.
- (53) **Borsa Rehberi**, İstanbul Esham ve Tahvilât - Kambiyo ve Nukud Borsası Meclis-i İdaresi tarafından neşrolunmuştur. İstanbul ; Matbaa-i Ebu üz ziya, 1928, S. 531.
- (54) «Şahane bir mütalaa; Şevketlu padişahımızın istikrâz-ı dahilî hakkında hatt-ı dest-i hümayunları,» **Tanin**, 2 Mayıs 1334, S. 1.
- (55) «Tanin'in dahilî istikraz hakkında yaptığı anket - Birkaç mütalaa,» **Tanin**, 1 Mayıs 1918,, S. 1.
- (56) Kambiyo muamelesinin suret-i icrasına dair irade-i seniyye —23 Ağustos 1333—, **Düstur**, II. tertip, 9. Cilt, S. 711-714.
- (57) Ferid, «Kambiyo Komisyonu,» **İktisadiyyat Mecmuası**, yıl 2, sayı 51, 5 Nisan 1333, S. 1-5.
- (58) M(im). C(im)., «Kambiyo ve Kambiyo ticareti,» **Ticaret-i Umumiyye Mecmuası**, sene 1 ,Cilt 1, sayı 4, 1 Mayıs 1333, S. 49-53,

- (59) «Almanya ve Avusturya ve Macaristan'a akçe irsaline ve bu memleketler ile kambiyo muamelesinin serbestçe icrasına muvakkaten edilen müsaade 16 Teşrin-i sânî 333 tarihinden itibaren ref edilmiştir —12 Teşrin-i sânî 333—» **Maliye Nezareti 333 Senesi Muharrerât-ı Umumiyye Mecmuası**, İstanbul; Matbaa-i Amire ,1336, S. 172. Bu karar Almanya için 1 Ocak 1918'den itibaren kaldırılmıştır: «Almanya ile kambiyo muamelesinin tekrar serbesti-i icrasına dair,» **a.g.d., S. 183.**
- (60) **Darphâne-i Millî 1421-1424 Sene-i Mâliyeleri Darbiyyat ve Muamelâtı Hakkında Maliye Vekalet i Celilesine Takdim Olunan Üçüncü Rapor**, İstanbul, 1925, S. 240-255.
- (61) Vedat Eldem, **a.g.m., S. 396.** Başka bir kaynağa göre, Alman hükümetinin Osmanlı'ya verdiği borç ve kredilerin tutarı 235.056 344 Osmanlı lirasıydı. Bunun 148.581.400 lirası hazine bonosu olarak, geri kalanı ise mark., altın, gümüş ve Osmanlı kağıt parası olarak ödenmişti. Bkz: Ulrich Trumpener, **a.g.e., S. 283.**
- (62) Niyazi Asım, 1336 **Sene-i Maliyesi Darbiyyat ve Muamelâtı Hakkında Maliye Nezaret-i Celilesine Takdim Olunan Rapor**, 2. sene, İstanbul; Matbaa-i Amir 1337/1921, S. 82.
- (63) 1844 para reformundan 1914'e kadar 69.286.000 Osmanlı liralık altın para kesilmişti. Bunun 1 milyon lirası aşınmış ve piyasadan çekilerek eritilmiş, 20 ila 30 milyon lira kadarı ise yitirilen topraklarla ülke sınırları dışında kalmıştı. Böylece Birinci Dünya Savaşı öncesi Osmanlı topraklarındaki altın para miktarı 40 milyon Osmanlı lirası dolayın daydı.

Yine 1844-1914 yılları arası kesilen gümüş sikke miktarı 13.177.000 Osmanlı lirasıydı. 2 ila 2,5 milyon liralığı eritilerek tekrar tedavüle sokulduğu düşünülürse, savaş öncesi piyasada 10.677.000 Osmanlı lirası tutarında gümüş para bulunuyordu. Osmanlı'nın yitirdiği topraklardaki gümüş paralar Babiâli'nin dünya piyasalarına oranla gümüşe yüksek değer tanıtışı nedeniyle, büyük ölçüde, Osmanlı topraklarına döndüğü görüşü hâkimdi. Yetkili kişiler, Birinci Dünya Savaşı öncesi Osmanlı sınırları dahilinde 8 milyon liralık gümüş para bulunduğunu söylüyorlardı.

Altın ve gümüş paralar yanısıra tedavülde ufaklık olarak 957.000 Osmanlı liralık nikel para ve «battal» diye adlandırılan 1.200.000 Osmanlı lirası tutarında beşlik, noktalı beşlik, altılık vb. eski para bulunuyordu. Osmanlı topraklarında 1914 yılında toplam 50.157.000 Osmanlı lirası tutarında maden para tedavül görüyordu. Bu miktar dışında, özellikle merkeze uzak yörelerde,, günlük alış verişte yabancı paralar da kullanılıyordu.

Bir de 1863'den beri yalnız İstanbul için geçerli olan 1.287.125 Osmanlı Bankası banknotları tedavüle sürülmüştü. Ancak bu meblağın karşılığı, hatta daha fazlası, bankanın ihtiyat akçesi olarak kasalarında saldı

bulunduğu hatırlanırsa banknotların emisyon hacminde bir artışa neden olmadığı söylenebilir. Savaş yıllarında Osmanlı Bankasına banknot miktarını 4 milyona kadar çıkarma yetkisi tanınmışsa da bankanın tedavüldeki banknot miktarı hiçbir zaman 3 milyonu geçmemiştii. Birinci Dünya Savaşı yıllarında tedavüle sokulan 161 milyon liralık kağıt para ile birlikte savaş sonunda para arzı 211 milyon Osmanlı lirasını buluyordu. Jean Vergeot, «Le Papier-monnaie en Turquie pendant la guerre,» *Revue d'Economie Politique*, Cilt 33, 1919 S. 280-281; Hasan Ferit, a.g.e., S. 369-381.

- (64) «Maliye Nazırı Cavit Bey'in hazine bonoları hakkında Meclis-i Mebusan'da beyanâtı,» *Ticaret-i Umumiyye Mecmuası*, sene 2, sayı 4/28, 24 Kanun-ı sâni 1334/1918, S. 73.
- (65) Abdi Tefvik, «Tedavülü tahdid eden avâmil,» *Ticaret-i Umumiyye Mecmuası*, sene 1, sayı 24, 27 Kanun-ı evvel 1333, S. 375.